

סובייקטיביות אמיל בנווניסט

“על הסובייקטיביות בשפה”: הקדמת המתרגמת

קשה להפריז בחשיבותו של הטקסט הקצר המופיע כאן בתרגום עברי, ושל גוף העבודה שהוא מייצג, הכולל את הכתבים שהקדיש הבלשן אמיל בנווניסט (1902-1976) לחקר התפקודים הלשוניים של הסובייקטיביות. לא רק שהיה להגות זו משקל נכבד בתולדות הבלשנות הכללית, היא גם קנתה לה השפעה ניכרת בהיסטוריה של מדעי האדם במאה העשרים, ורבים מן ההוגים המרכזיים במדעי הרוח והחברה התייחסו אליה. אבל אולי חשובה אף יותר היא תרומתה של עבודה זו למחשבה על המרחב העולם הנפרש בין הלשון, השפה והפוליטי. ¹ תיאוריית המבע של בנווניסט (La théorie de l'énonciation) מייסדת את הלשון על האינטראקציה בין שני סובייקטים, על חילופי הדברים המתקיימים בפועל בין שני דוברים המכנים את עצמם “אני” ואת זולתם “את” או “אתה”. כל עוד הלשון נתפשת כמכניזם נבדל, המתבסס על שרירותיות הסימן או על אופי ההיסקים הלוגיים שאנחנו עושים, היא נותרת מושא מחקר הרמטי. אולם אם ייחודה של הלשון כרוך דווקא בחלק הדיבר הקרוי “כינוי גוף”, ונעוץ באופן שבו מתהווה סובייקט ומתאפשרת תקשורת בין-אישית, יש כאן פתח לאינספור תובנות חדשות לא רק על הפעילות הלשונית, אלא גם על טבעם של יחסי הגומלין בינה ובין הפסיכולוגיה והסוציולוגיה האנושית. אם אנחנו תופסים את הפוליטי במובנו הרחב, כאותו ממד של אינטראקציה אנושית המתאפיין ביחסי כוח ממוסדים ובמופעים של סולידריות החורגים מהם, תיאוריית המבע יכולה להנהיר את ההיגיון היסודי של הפוליטי ואת חלקה של השפה בו. במובן זה, “על הסובייקטיביות בשפה” עשוי לשמש לנו מפתח לאותו מערך חמקמק הקושר בין פעולות אנושיות שונות, בין איך שאנחנו מבינים, חושבים, מדברים, פועלים בחברה ויוצרים מוסדות פוליטיים.

עזרא בנווניסט נולד ב-1902 למשפחה יהודית בחלב שבסוריה. בגיל 11 שלחו אותו הוריו, שהיו מורים ברשת החינוך “כל ישראל חברים” (L'Alliance Israélite Universelle, או כ”ח), להתחנך בסמינר תלמוד תורה של הרשת בפריז. הסמינר הועיד את תלמידיו לבית הספר הגבוה לרבנות. עם זאת, בהתאם להלך הרוח הרפובליקני ששרר בכ”ח למדו בו גם לטינית ויוונית ומקצועות חול אחרים והתכוונו לבחינות הבגרות הממלכתיות. הידידות שרקם בנווניסט עם הבלשן סילבן לוי, חבר המועצה המרכזית של כ”ח, שהיה מומחה ללימודי הודו ופרופסור בקולז’ דה פראנס, אפשרה לו לעזוב את הסמינר, להתמסר ללימודי שפות ולהשתלב בעלית האקדמית. ² ב-1918 הכיר לוי בין בנווניסט ובין אנטואן מֵיֵיה (A. Meillet), מי שהיה באותה עת אחת הדמויות המרכזיות של הבלשנות הכללית בצרפת ומומחה עולמי לחקר הלשונות ההודו-אירופיות. בנווניסט (שבתקופה זו החל להופיע בשם “אמיל”) הפך עד מהרה לאחד מתלמידיו המוערכים ביותר של מייה, והלה פינה לו את משרתו במוסד היוקרתי École Pratique des Hautes Études (EPHE) כעבור פחות מעשר שנים. ב-1937 ירש ממנו בנווניסט גם את הקתדרה לדקדוק השוואתי בקולז’ דה פראנס. בנווניסט, שהיה מומחה לשונות איראניות, נודע כבר בגיל צעיר כחוקר מבריק וכאחד הידענים הגדולים של זמנו בדקדוק הודו-אירופי השוואתי. מלחמת העולם השנייה והכיבוש הגרמני הקפיאו לזמן מה את הקריירה המבטיחה הזאת: היות שהיה אזרח צרפתי מאז 1924 גויס בנווניסט עם פרוץ המלחמה לשורות הצבא, נפל בשבי, נמלט ונאלץ להסתתר. רק בתום המלחמה, כשחזר מן הגלות שנפתה עליו, החל לפרסם מאמרים בבלשנות כללית, היינו בתיאוריה כללית על הלשון.

המאמר "על הסובייקטיביות בשפה" (« De la subjectivité dans le langage ») התפרסם ב-1958 בכתב העת *Journal de Psychologie*, והוא פרי של החזית המאוחדת שהעמידו אמיל בנוויסט וז'אק לאקאן בשאלת היחס בין הסובייקטיביות לשפה. שיתוף הפעולה ביניהם החל שנתיים קודם לכן, כשלאקאן הזמין את בנוויסט לפרסם מאמר בגיליון הראשון של כתב העת שערך, *La Psychanalyse*³. לשני החוקרים היה כאן אינטרס משותף: לבסס את הגישה שהשפה מבטאת את מבנה העומק של האנושיות. מגישה זו נובע כי יש לתפוש את הלשון כמנגנון שניחן בחומריות משל עצמו, ולא כמערכת סימנים מופשטת המשקפת דברים "אמיתיים" שנמצאים מחוצה לה. בצרפת משלה אז בכיפה הבלשנות ההשוואתית, ובעולם האנגלוסקסי, עד לפרסום מאמר הביקורת של נעם חומסקי על ב"פ סקינר (1959)⁴, היתה זו עדיין שעתו הגדולה של הביהביוריות. כך, בעוד שבנוויסט היה בלשן מוכר וידוע בתחומו כבר מסוף שנות העשרים, התזות שלו בבלשנות כללית זכו לאוזן קשבת דווקא בקרב הוגים ותלמידים מתחומים אחרים. בשביל מי שיהפכו עד מהרה למנהיגי התנועה האינטלקטואלית הבולטת במאה העשרים ויחוללו את "המפנה הסטרוקטורלי" במדעי החברה והרוח, טענותיו של בנוויסט על השפה – טענות שגובו בראיות אמפיריות ובהיכרות מעמיקה עם לשונות רבות – היו אוצר של ממש: הן נתנו בסיס איתן לפרויקט האנתרופולוגי של הסטרוקטורליזם. לכן גם קלוד לוי-שטראוס הזמין את ידידו הוותיק בנוויסט לערוך יחד איתו את כתב העת *l'Homme* (האדם), ובגיליון הראשון של כתב העת הופיעו זה בצד זה מאמרים בבלשנות, אתנו-מתודולוגיה וגיאוגרפיה אנושית.⁵

"על הסובייקטיביות בשפה" פותח בהתקפה על הרעיון שהשפה היא אמצעי תקשורת, כלומר כלי להעברת מסרים (רעיון השכיח גם כיום בקרב מי שאינם בלשנים). בשביל בנוויסט, השקפה זו לא רק חוטאת לטבע הלשון, אלא גם מסכלת את הבנתם של תפקודי השפה בחיים האנושיים. יתרה מכך, העובדות הלשוניות הפשוטות ביותר מעידות על מציאות אחרת לגמרי: השפה מתבססת על יחידות לשוניות הקרויות "כינויי גוף" (או בקיצור "גופים"), שאנו מייחסים בכל פעם בדיבור שלנו לעצמנו ולאחרים כשאנו מורים על עצמנו "אני" ועל בני השיח שלנו "את" או "אתה". לטענתו של בנוויסט, בכל הלשונות מופיעים סמני סובייקטיביות כאלו, והם אלה שמאפשרים את כינון האגו ואת התקשורת האנושית בכללותה. ל"אני" ול"אתה" אין מסומנים קבועים והם תלויים זה בזה, לכן הבעתם אינה מתקיימת "מחוץ לשפה" אלא מחוללת מעשה בתוכה. למעשה, חלק ניכר מן הפעילות הלשונית שלנו לא נועד להורות על דברים שמחוץ לשפה (כמו "שולחן", או אפילו משהו מופשט יותר כמו "מדינה"), אלא לבצע פעילות ממשית בין בני שיח: כך למשל המונחים שבאמצעותם אנחנו ממקמים את עצמנו בזמן ובמרחב (כמו "עכשיו" או "כאן"), וכך גם כל הפעלים שבאמצעותם אנחנו עושים מעשים בדיבור (כמו "אני מסכימה" או "אני מבטיח לך"). כל חלקי הדיבור הללו מבצעים פעולות אמיתיות בעולם, פעולות החיוניות לכל תצורה של תקשורת חברתית. בשאלה זו, של מרכזיותה של הפונקציה הפרפורמטיבית (הביצועית) בלשון, הקדים בנוויסט במעט את פרסום ספרו החשוב של ג'ון ל. אוסטיין, **איך עושים דברים עם מילים**,⁶ שנחשב לאחד מן החיבורים פורצי הדרך בענף הפרגמטיקה בבלשנות ובפילוסופיה של הלשון.

להבחנות אלו יש השלכות מכריעות על הבנת הפוליטי: אם יסודה של האינטראקציה התקשורתית נעוץ במבנה הלשון ומתרחש בתוך הפעילות הלשונית עצמה, כי אז רובד מרכזי ביחסים החברתיים מתקיים למעשה ביחס בין יחידות לשוניות ושיחניות, בין היגדים ובין דוברים. אם כך, כדי לפענח את תפקודו של הפוליטי יש להפנות את המבט אל המבנים השיחניים עצמם, אל היחסים בין היגדים, דוברים ותנאי השיח שלהם. בניגוד ליחס בין מילים ובין אובייקטים בעולם, יחס שהוא

שרירותי ביסודו, לעובדות השיחניות יש על פי תפישה זו מבנה עומק סדור, שכן הן מותנות בהיגיון הלשוני. לפי בנוויסט, היגיון זה נסמך על היחסים הייחודיים המתקיימים בשפה בין הגופים. הפעולה היסודית שמבצעים כינויי הגוף "אני" ו"אתה" בשיח היא יצירת הסובייקטיביות, כינונה של תודעת הדובר כסובייקט. אלא שתנאי ראשוני של השפה הוא שכל סובייקטיביות מתהווה מתוך היחס בין "אני" ל"אתה". במילים אחרות, השפה מתפקדת כך שכינויי הגוף מכוננים בהכרח את הסובייקטיביות כבין-סובייקטיביות – כיחס ביני ובין הזולת. אם הסובייקט מתכוון מתוך היחס בין "אני" ל"אתה", אזי לא תיתכן קדימות אונטולוגית או מעשית של הסובייקט האינדיבידואלי על פני היחס ההדדי בין שני סובייקטים. ללא התנסות ביחס זה, הפרט לא יכול כלל להגיע למדרגת סובייקט.

הזיקה ההכרחית של מושג הסובייקטיביות למצבו של האדם בחברה מובילה לא רק לתפישה דיאלוגית של הסובייקט, אלא גם להשקפה מורכבת של היחסים בין הסובייקט לחברה: הלשון מתהווה ומשתנה תוך כדי החליפין השיחני בקרב חברי הקהילה הלשונית (כלומר דוברי הלשון הקונקרטי), והיא מתבססת על אותו דיאלוג המכונן את הסובייקטיביות. כלומר, השפה היא יצירה קולקטיבית שהסובייקטיביות של כל אחד מאיתנו היא תנאי לקיומה. אולם המציאות הלשונית מוכיחה לנו כי אין כאן גורם אחד שמקדים גורם אחר: אין לשון ללא המבע "אני"; אין סובייקטיביות בלי שפה; אין שפה ללא קהילה לשונית; אין קהילה לשונית בלי אמירת "אני"; אין "אני" בלי היחס ההדדי "אני/אתה"; וחוזר חלילה. מהלך הטיעון של "על הסובייקטיביות בשפה" מדגים כיצד המנגנון המאפשר את הסובייקטיביות הוא גם המנגנון שמאפשר את הפוליטי, ושתי הפנים של המבנה הזה מתגלמות בשפה ומתגלות דרכה. "כך מתמוטטות האנטינומיות הישנות של ה'אני' וה'אחר', של הפרט והחברה," כותב בנוויסט.

במילים אחרות, האנתרופולוגיה של בנוויסט, שנשענת על הלשון ועל הנתונים האמפיריים שהיא מספקת באמצעות השיח, היא אנתרופולוגיה שמזהה במבנה הקונגטיבי הבסיסי ביותר של האדם את תנאי האפשרות של הסובייקטיביות ואת תנאי האפשרות של הפוליטי וכורכת אותם זה בזה. הקשר העמוק והבלתי נפרד בין הפוליטי לשפה מתבטא בכל רבדיה של הלשון: החל בכינויי הגוף, עבור במערכת הפועל וכלה בלקסיקון של כל אחת מן הלשוניות הספציפיות. את התובנות האלו יישם בנוויסט ביצירתו רחבת ההיקף **אוצר המילים של המוסדות ההודו-אירופיים**,⁷ עבודה המשלבת את מומחיותו הנדירה בלשוניות ההודו-אירופיות עם הגותו בבלשנות כללית. הספר שנכתב בגישה בורדיזיאנית (ובתמיכתו האקטיבית של פייר בורדייה) סוקר על פני שני כרכים את ההיסטוריה הלשונית העשירה של כל המוסדות החברתיים המרכזיים בתרבויות ההודו-אירופיות, החל במוסדות כלכליים, פוליטיים וחברתיים כמו "חוב", "מלוכה", או "הכנסת אורחים" (הבסיס לעבודתו של ז'אק דרידה בנושא), עבור בתצורות שונות של יחסי שארות, וכלה באינספור מוסדות משפטיים ודתיים.

אמיל בנוויסט נפטר באוקטובר 1976 בגיל 74, והותיר אחריו גוף עבודה עשיר שכלל 18 ספרים, כמעט 300 מאמרים ו-300 ביקורות של ספרות מקצועית.⁸ תיאוריית המבע ממשיכה לאתגר גם כיום חוקרים והוגים בדיסציפלינות רבות ושונות, בבלשנות ופסיכולוגיה, בתיאוריה פוליטית, באתנולוגיה וסמיולוגיה ובביקורת הספרות והקולנוע. עמדותיו של בנוויסט בשאלת טבע הסובייקטיביות, אופייה הלשוני ותפקודיה הפוליטיים עדיין משמשות כנקודת פתיחה להגות בנושא – כזו שיש להתבסס עליה או לפחות להתווכח איתה.

על הסובייקטיביות בשפה*

אם השפה (langage) היא כלי תקשורת, כפי שנהוג לומר, מה מקנה לה את התכונה הזאת? אולי זו שאלה מפתיעה, כמו כל שאלה שמאתגרת את המובן מאליו, אבל לפעמים מועיל לבקש מן המובן מאליו להצדיק את עצמו. שתי תשובות עולות בדעתנו בזו אחר זו. הראשונה היא שכך משתמשים בשפה בפועל, ללא ספק משום שהאדם לא מצא אמצעי טוב יותר או יעיל במידה שווה כדי לתקשר. אלא שלומר זאת משמעו להבחין בדבר שאותו ביקשנו להבין. אולי נוכל גם לענות שלשפה יש מאפיינים שהופכים אותה מתאימה לשמש ככלי; היא מגישה את מה שאני מפקיד בידה – פקודה, שאלה, הודעה – והיא מעוררת אצל הנמען התנהגות תואמת בכל פעם. אם נפתח את הרעיון הזה ברובד טכני יותר, נוכל להוסיף שתיאור ביהיוריסטי במונחים של גירוי ותגובה הולם את התנהגות השפה, ומכאן אנחנו יכולים להקיש על האופי המתווך והאינסטרומנטלי שלה. אבל האם באמת על השפה אנחנו מדברים כאן? האם איננו מבלבלים אותה עם השיח (discours)? אם אנחנו מניחים שהשיח הוא שפה בפעולה, ובהכרח בין שותפים, יוצא שהטיעון מניח בטעות את המבוקש, משום שטבעו של "כלי" זה מוסבר באמצעות מצבו כ"כלי".¹⁰ אשר לתפקידה של השפה בהעברת מסרים, אין להתעלם מכך שראשית, אפשר לייחס תפקיד זה גם לאמצעים לא-לשוניים, כמו מחוות גופניות והבעות פנים. שנית, אנו מוליכים את עצמנו שולל כשאנחנו מדברים על "כלי" ביחס להליכים מסוימים של העברת מסרים בחברות האנושיות, הליכים שהם ללא יוצא מהכלל מאוחרים לשפה ומחקים את התפקוד שלה. כל מערכות הסימנים, הבסיסיות והמורכבות כאחת, נמצאות במצב דומה מבחינה זו.

למעשה, ההשוואה בין השפה לכלי צריכה לעורר בנו חשדנות, כמו כל רעיון פשטני על השפה (וכדי שההשוואה תהיה לכל הפחות מובנת, הכלי צריך להיות כלי גשמי של ממש). לדבר על כלי משמעו להנגיד בין האדם לטבע. המכוש, החץ, הגלגל – אינם נמצאים בטבע. אלו הן המצאות אנושיות. השפה היא בטבעו של האדם, והאדם לא המציא אותה. אנחנו עדיין מחבבים את הדימוי הנאיבי של תקופה ראשונית, שבה אדם אחד שלם גילה לכאורה את זולתו הדומה לו, גם הוא אדם שלם באותה מידה, ובין שניהם התפתחה אט-אט השפה. זו בדיה מוחלטת. אנחנו לעולם לא נשיג את האדם המתקיים בנפרד מן השפה, ואנחנו לא רואים אותו אף פעם ממציא אותה. לעולם לא נגיע לאותו אדם שמתמצה בעצמו ומכין כלים כדי לתפוש את קיומו של האחר. בעולם אנחנו מוצאים אדם מדבר, אדם המדבר לאדם אחר, והשפה מספקת את עצם ההגדרה של האדם.

* המאמר "על הסובייקטיביות בשפה" (« De la subjectivité dans le langage ») התפרסם לראשונה בכתב העת *Journal de Psychologie*, juil.-sept. 1958, P.U.F. ואז נדפס שנית באסופה *Problèmes de linguistique générale* (1966), T. I. Paris: Gallimard, pp. 258-266 (להלן סוגיות בבלשנות כללית). האסופה מאגדת בשני כרכים את כתביו המרכזיים של בנווניסט בבלשנות כללית.

המתרגמת והעורכים מודים לגב' רוזלין דרי (Roselyne Déry) משגרירות צרפת בישראל ולגב' אנוק דיייה (Anouk Deiller) מהוצאת גאלימאר על עזרתן בפרסום התרגום.

כל מאפייני השפה – טבעה הלא-חומרי, תפקודה הסימבולי, המערך רב-הפרטים שלה, העובדה שיש לה תוכן – די בהם כדי להחשיד את ההקבלה הזו לכלי, המנתקת את הכישורים הלשוניים מן האדם. בפרקטיקה היומיומית, ההלוך-ושוב של הדיבור (parole) בהחלט מעלה את הדימוי של חליפין, ומכאן "דבר" שאנחנו מחליפים. דומה שהדיבור נוטל תפקיד אינסטרומנטלי או משנע משהו שאנחנו ממהרים לגלם ב"אובייקט". אבל שוב, התפקיד הזה מוקצה לדיבור.

כאשר אנחנו משיבים לדיבור את התפקיד הזה, אפשר לשאול מה יש בו בדיבור שמבטיח זאת. כדי שהדיבור יבטיח את ה"תקשורת", על השפה להסמיך אותו לכך, שהרי הדיבור אינו אלא המימוש המעשי של השפה. למעשה, עלינו לחפש את התנאי ליכולת הזאת בשפה. נדמה לנו שהוא נמצא בתכונה של השפה שנראית לעין רק בקושי, מציצה מתחת למובן מאליו המסתיר אותה, ושלעת עתה נוכל לאפיין אותה בקווים כלליים בלבד.

האדם מכונן את עצמו כסובייקט בשפה ודרך השפה, מפני שהשפה לבדה מבססת במציאות, במציאות שלה שהיא המציאות של ההווה, את המושג "אנו".

ה"סובייקטיביות" שבה אנו עוסקים כאן היא היכולת של הדובר להציב את עצמו כ"סובייקט". היא אינה מוגדרת באמצעות התחושה שכל אחד מאיתנו חווה, "להיות הוא עצמו"¹¹ (תחושה שבמידה שאפשר לקבוע מהי, אינה אלא בבואה), אלא כאחדות הנפשית המתעלה מעבר לסך התנסויות החיים שצברה ומבטיחה את המשכיות התודעה. עם זאת, אנו טוענים שה"סובייקטיביות" הזאת, בין אם נחשוב אותה כפנומנולוגיה או כפסיכולוגיה, לבחירתנו, אינה אלא הופעתה של תכונה יסודית של השפה בהווה. "אני" הוא זה שאומר "אני".¹² כאן אנחנו מאתרים את יסוד ה"סובייקטיביות", המוגדר על ידי הקטגוריה הלשונית של ה"גוף".

מודעות עצמית תיתכן רק כשהיא נחווית על דרך הניגוד. אני משתמש באני רק כשאני פונה למישהו, שיהיה בדברי אֵתָה. המצב הדיאלוגי הזה הוא זה שמכונן את הגוף, משום שנובע ממנו, באופן הדדי, שאהפוך לאתה בדבריו של מי שבתורו מורה על עצמו אני. אנחנו מזהים כאן עיקרון שהשלכותיו משתלשלות בכל הכוונים. השפה אפשרית רק מפני שכל דובר מציב את עצמו כסובייקט ומתייחס לעצמו כאני בשיח שלו. נובע מכך שאני מציב גוף אחר, זה שבמודע חיצוני לגמרי "אלי" הופך להד שלי, הד שאני אומר לו אתה והוא אומר לי אתה. קוטביות הגופים היא התנאי היסודי של השפה, ואותו הליך תקשורתי שבו פתחנו אינו אלא תוצאה מעשית שלה. אגב, הקוטביות הזו כשלעצמה היא ייחודית, ומגלמת סוג של ניגודיות שאיננו מוצאים לו מקבילה בשום מקום מחוץ לשפה. קוטביות זו אין משמעה לא שוויון ולא סימטריה: ל"אנו" יש תמיד מעמד טרנסנדנטי ביחס לאתה; עם זאת, אף אחד משני המונחים אינו נתפש ללא משנהו; הם משלימים זה את זה, אלא שהם עושים זאת ברוח הניגוד "פנים/חוץ", ובאותה עת הם גם דו-כיווניים. גם אם נחפש לכך מקבילה, לא נמצא. מצבו של האדם בשפה הוא ייחודי.

כך מתמוטטות האנטינומיות הישנות של ה"אני" וה"אחר", של הפרט והחברה. יהיה זה חסר בסיס ואף שגוי לדחוס את הדואליות הזו אל תוך מונח ראשוני אחד, בין אם המונח היחיד הזה יהיה ה"אני" (moi), שאמור לשכון לבטח בתודעה שלו עצמו כדי שיוכל אחר כך להיפתח לזו

של "זולתו", ובין אם תהיה זו החברה, הקודמת לכאורה לפרט בכוליות שלה, כוליות שהפרט צפוי לנער אותה מעליו רק אם וכאשר יפתח מודעות עצמית. המציאות הדיאלקטית החובקת את שני המונחים ומגדירה אותם זה ביחס לזה מגלה לנו את היסוד הלשוני של הסובייקטיביות. אולם האם יש כורח שיסוד זה יהא לשוני דווקא? היכן מצויות סגולותיה של השפה לכונן את הסובייקטיביות?

למעשה, השפה מספקת מענה לכך בכל אחד מנדבכיה. מבע הסובייקטיביות טבוע בה באופן עמוק כל כך, עד שנשאלת השאלה אילו היתה השפה בנויה אחרת, האם היתה עדיין יכולה לתפקד ולהיקרא שפה. אנחנו בהחלט מדברים על השפה, ולא על לשונות (langues) מסוימות גרידא. עם זאת, הנתונים שמספקות לשונות ספציפיות מתיישבים זה עם זה ומספקים עדות על השפה. נזכיר רק את הבולטים שבהם.

אותם מונחים שאנו משתמשים בהם כאן, אני ואתה, אין להבינם כדמויות אלא כצורות לשוניות המציינות את ה"גוף". מבין סימניה של הלשון, ולא משנה מאיזה סוג, תקופה או אזור היא, "כינויי הגוף" לא נפקדים אף פעם, וזוהי עובדה ראויה לציון (אבל מי חושב לשים לב אליה, הרי היא מוכרת ושגורה כל כך?). לשון ללא ביטויי גוף היא בלתי נתפשת. בלשונות מסוימות ובנסיבות מסוימות קורה שה"כינויים" האלה מושמטים בכוונת מכוון, כמו למשל ברוב החברות במזרח הרחוק, שבהן מוסכמה של נימוס מנמיכה את השימוש בפרפוזיות¹³ או בצורות לשוניות מיוחדות המחליפות את ההתייחסויות האישיות הישירות בקרב קבוצות מסוימות של אנשים. אלא ששימושים אלה רק מדגישים את ערכן של הצורות החסרות; הקיום הלא-מפורש של הכינויים הללו הוא שמקנה לתחליפים שמכתיבים יחסי המעמד את ערכם החברתי והתרבותי.

אלא שהכינויים האלה נבדלים מכל ההתוויות האחרות שהלשון מנסחת: הם לא מורים לא על מושג ולא על אדם.

אין מושג כזה "אני" המכיל את כל האני המתנסחים בכל רגע נתון בפייהם של כל הדוברים, לא באותו מובן שבו יש מושג "עץ" שאליו מתכנסים כל המופעים הפרטניים של עץ. ה"אני", אם כן, אינו נוקב בשמה של אף יחידה לקסיקלית. האם אפשר לומר אם כן שאני מורה על אדם מסוים? אם כך היה, היתה זו בגדר סתירה מתמדת וקבועה בשפה, וכאוס הלכה למעשה: כיצד יכול אותו המונח להתייחס באופן חסר הבחנה לכל אדם, ובאותו זמן לנקוב בזהותו הפרטיקולרית? יש כאן קבוצת מילים, "כינויי הגוף", החומקת מכללי ההתנהלות של כל הסימנים האחרים בשפה. על מה אפוא מורה אני? על משהו ייחודי ביותר, משהו לשוני בלבד: אני מורה על האקט השיחני המסוים שבו הוא נהגה, והוא מצביע על הדובר שלו. זה מונח שאפשר לזהות רק במסגרתו של מה שכינוינו במקום אחר מופע שיחני (instance de discours),¹⁴ ושהוראתו מוגבלת להווה של השיח. המציאות שאליה הוא מתייחס היא המציאות של השיח. הדובר מתבטא כ"סובייקט" במהלך אותו המופע השיחני שבו אני מציין את הדובר. יסוד הסובייקטיביות נמצא אפוא בפעולה הלשונית ממש, פשוטו כמשמעו. אם נחשוב על כך היטב, נראה שאין ראיה אובייקטיבית אחרת לזהות הסובייקט, אלא זו שהוא מספק בעצמו על עצמו באופן הזה.

השפה מאורגנת כך שהיא מאפשרת לכל דובר שמורה על עצמו אני לנכס את הלשון כולה. כינויי הגוף משמשים כנקודת המשען הראשונית של כל שכלול ועדכון של הסובייקטיביות בשפה. על כינויים אלה מסתמכות לאחר מכן קבוצות אחרות של כינויים החולקות את אותו מעמד. אלו הם סמני ה-*deixis*¹⁵: הכינויים הרומזים, תוארי הפועל ושמות התואר המארגנים סביב ה"סובייקט" – נקודת ההתייחסות שלהם – את הזיקות המרחביות והטמפורליות: "זהו, כאן, עכשיו", והמקבילות הרבות שלהם: "הוא, אתמול, בשנה שעברה, מחר" וכיוצא בזה. לכולם יש מאפיין משותף: הם מתבארים רק ביחס למופע השיחני שייצר אותם, הווה אומר בכפוף לאני המתבטא דרכם.

לא קשה לראות שתחום הסובייקטיביות מתפשט עוד יותר וצריך לספח אליו גם את מבע הזמן. בכל מקום, ואחת היא סוג הלשון שבה מדובר, אפשר להבחין בארגון לשוני מסוים של מושג הזמן. אין הרבה חשיבות לשאלה אם המשגה זו באה לידי ביטוי בנטיית הפועל או בחלק דיבר אחר (מיליות, תוארי פועל, תצורות לקסיקליות על גווניהן השונים וכו'); זה עניין של מבנה פורמלי גרידא. הלשון תמיד מבחינה באופן כזה או אחר בין "זמנים" – בין אם אלה עבר ועתיד המופרדים באמצעות "הווה", כמו בצרפתית, או הווה-עבר הניצב אל מול עתיד, או שמא הווה-עתיד הנבדל מן העבר כמו בלשונות אמרינדיאניות¹⁶ שונות, וההבחנות האלו יכולות אחר כך להיות מושפעות גם מגיוון אספקטואלי¹⁷ וכן הלאה. קו ההפרדה מורה תמיד על ה"הווה", אולם הוראתו הטמפורלית של ה"הווה" זה מוגבלת לנתון לשוני: ההלימה בין האירוע המתואר ובין המופע השיחני המתאר אותו. נקודת ההתייחסות הטמפורלית של ההווה איננה יכולה אלא להיות פנימית לשיח. המילון הכללי מגדיר את ה"הווה" כ"זמן הפועל המבטא את הזמן שבו אנחנו נמצאים"¹⁸. אבל כדאי להיזהר כאן: אין אמת מידה אחת או דרך אחת לבטא את "הזמן שבו אנחנו נמצאים", כי אם לתפוש אותו כ"הזמן שבו אנחנו מדברים". זהו רגע נצחי של הווה, אף על פי שהוא לא מתייחס אף פעם לאותם אירועים של כרונולוגיה "אובייקטיבית", כי הוא מוגדר לכל דובר ודובר על ידי כל אחד מן המופעים השיחניים המתייחסים אליו. הזמן הלשוני מורה על עצמו. בניתוח אחרון, הטמפורליות האנושית, על המנגנון הלשוני שלה בכללותו, חושפת את הסובייקטיביות הגלומה בפעילות הלשונית עצמה.

אם כך, הרי שהשפה מאפשרת את הסובייקטיביות כפועל יוצא של העובדה שהיא תמיד נושאת בחובה את הצורות הלשוניות המותאמות למבע שלה, והשיח מחולל את הופעת הסובייקטיביות משום שהוא מורכב ממופעים בדידים. במובן מסוים, השפה מציעה צורות "ריקות" שכל דובר מנכס לעצמו תוך כדי תפעול השיח, מייחס אותן ל"גוף" שלו בעודו מגדיר את עצמו כאני ואת בן השיח כאתה. המופע השיחני הוא אפוא תשתית כל המשתנים המגדירים את הסובייקט, ונקבנו בקצרה רק בעיקריים שבהם.

האחיזה שקונה לה ה"סובייקטיביות" בשפה יוצרת בתוך השפה, ולתפישתנו גם מחוצה לה, את הקטגוריה של הגוף. יתרה מזו, יש לה השלכות שונות ומגוונות על מבנה הלשונות, בין אם

זה בא לידי ביטוי במערך הצורות הדקדוקיות או ביחסי המשמעות. כאן אנו מוכרחים להתמקד בלשונות מסוימות כדי להדגים כמה מן ההשלכות של שינוי הפרספקטיבה שה"סובייקטיביות" עשויה להביא עימה. לא נדע לאמור את היקפן של התופעות הפרטניות שאנו מציינים כאן במרחב הכולל של הלשונות הטבעיות; לעת עתה חשוב לנו יותר להראות אותן מאשר לתחום אותן. הצרפתית מספקת כמה דוגמאות מתאימות לכך.

באופן כללי, כשאני משתמש בנטיית בינוני של פועל בשלושת הגופים (לפי המיון המסורתי), נדמה שההבדל בין הגופים אינו מביא אף שינוי במשמעות הצורה הפועלית הנטויה. אני אוכל, אתה אוכל והוא אוכל חולקים מכנה משותף וקבוע: צורה פועלית המציגה תיאור פעולה, המיוחסת בהתאמה ובאופן זהה ל"אני", ל"אתה" ול"הוא". בדומה לכך, גם אני סובל, אתה סובל והוא סובל חולקים תיאור של אותו מצב. כל זה נדמה כמובן מאליו, כעובדות הנובעות כבר מן המערך הפורמלי של דפוס הנטייה הפועלית.

ואולם כמה פעלים חומקים מן היציבות הסמנטית הזאת של חילופי הגופים. אלה שבהם מדובר מסמנים יכולות או פעולות מנטליות. כשאני אומר אני סובל, אני מתאר את מצבי העכשווי. כשאני אומר אני מרגיש (שמזג האוויר עומד להשתנות), אני מתאר רושם שמשפיע עלי. אבל מה יקרה אם במקום אני מרגיש (שמזג האוויר עומד להשתנות), אני אומר: אני מאמין (שמזג האוויר עומד להשתנות)? יש סימטריה פורמלית מלאה בין אני מרגיש ואני מאמין. האם יש סימטריה כזו ביחס למשמעות? האם אני יכול להחשיב את האני מאמין הזה כתיאור של עצמי בדיוק כמו אני מרגיש? האם אני מתאר את עצמי מאמין כשאני אומר אני מאמין (ש...)? ודאי שלא. המהלך המחשבתי אינו בשום פנים נושא ההיגד; אני מאמין (ש...) שקול לקביעה מסויגת. כאשר אני אומר אני מאמין (ש...), אני ממיר למבע סובייקטיבי את החיווי העובדתי האימפרסונלי, כלומר את מזג האוויר עומד להשתנות, שמהווה את הפסוקית האמיתית כאן.

בואו נבחן גם את ההיגדים הבאים: "אתה, אני מניח, אדון X...; אני מעריך שו'אן קיבל את המכתב שלי; הוא עזב את בית החולים, ומוזה אני מסיק שהוא הבריא". המשפטים האלה כוללים פעלים המתארים פעולות: להניח, להעריך, להסיק – פעולות לוגיות בסופו של דבר. אבל כשלהניח, להעריך, להסיק מוטים בגוף ראשון, הם לא מתנהגים כפי שמתנהגים לנמק או להרהר, למשל, אף על פי שהם נראים קרובים מאוד. הצורות אני מנמק או אני מהרהר מתארות אותי מנמק, מהרהר. אני מניח, אני מעריך, אני מסיק, הם דבר אחר לגמרי. כשאני אומר אני מסיק (ש...), אני לא מתאר את עצמי עוסק בהיסק; מה עשויה להיות הפעילות של "להסיק"? כשאני אומר אני מניח, אני מעריך, אני לא מדמיין את עצמי תוך כדי הנחה או הערכה. אני מסיק מציין שבנסיבות הנתונות אני גוזר יחס של היסק בנוגע לעובדה מסוימת. זה מה שמכוננת נטיית הפועל בגוף – את היחס הלוגי הזה. בדומה לכך, אני מניח, אני מעריך, רחוקים מאוד מאני מנסח, אני מסכם. אני מניח, אני מעריך אינם מתארים פעולה, אלא מציינים גישה. כשאני כולל בשיח שלי אני מניח, אני מעריך, אני מזהיר שאני נוקט גישה מסוימת ביחס להיגד העוקב. למעשה, כדאי להדגיש שכל הפעלים שמנינו כאן מלווים בש' הזיקה ובפסוקית: הפסוקית היא ההיגד האמיתי,

ולא הנטייה הפועלית הפרסונלית שמושלת בה. מצד שני, הנטייה הפועלית הפרסונלית הזאת היא, אם אפשר לנסח זאת כך, סמן הסובייקטיביות. היא מספקת לקביעה המופיעה אחריה את ההקשר הסובייקטיבי ההולם (ספק, הערכה, היסק) כדי לאיץ את גישת הדובר אל ההיגד שהוא מבטא. מופע זה של הסובייקטיביות נגלה בצורתו המלאה רק בגוף הראשון. קשה מאוד לדמיין פעלים כאלה בגוף שני, אלא אם מטרתם היא לשחזר טיעון מילה במילה: אתה מניח שהוא עוזב אינה אלא דרך לחזור על מה ש"אתה" אמר זה עתה: "אני מניח שהוא עוזב". אם נסיר את מבע הגוף ונותיר שם רק "הוא מניח ש...", מנקודת המבט של האני שמביע את המשפט, יישאר לנו רק דיווח פשוט.

נוכל להבחין טוב יותר בטבעה של ה"סובייקטיביות" הזאת אם נביא בחשבון את שינויי המשמעות שמחוללת החלפת הגופים בפעלי דיבור מסוימים.¹⁹ פעלים אלה מסמנים באמצעות המובן שלהם פעולה אינדיבידואלית שיש לה השלכות חברתיות: להישבע, להבטיח, לערוב, לאחר; כך גם הגרסאות המוצרכות שלהם וצירופי היחס המוסכמים, כמו להתחייב ל... או להביע ביטחון ב.... בתנאים החברתיים שבהם משתמשים בלשון, הפעולות המסומנות בידי הפעלים האלה נתפשות כמגבילות, אלא שכאן ההבדל בין מבע "סובייקטיבי" למבע "לא-סובייקטיבי" מתגלה במלואו ברגע שאנחנו נעשים מודעים לטבע הניגוד בין ה"גופים" של הפועל. יש לזכור ש"הגוף השלישי" הוא הצורה של הדפוס המוסכם של הפועל (או של כינויי הגוף) שאינה מפנה לגוף, משום שהיא מתייחסת למושא הממוקם מחוץ לשיחה. אולם צורה זו מתקיימת ומתאפיינת רק על דרך הניגוד בינה ובין הגוף אני של הדובר, וכשהאחרון מביע אותה הוא ממצב אותה כ"א-גוף". זהו המעמד שלה. התצורה הוא... קונה את ערכה בכך שהיא נוטלת בהכרח חלק בשיח שמבטא "אני".

ברם, אני נשבע היא צורה בעלת ערך ייחודי, בכך שהיא משיתה את מציאות השבועה על זה שמבטא אני. המבע הזה הוא ביצוע: "להישבע" עשוי אחד לאחד מן המבע אני נשבע, הפעולה שדרכה האגו מתחייב. המבע אני נשבע הוא עצם הפעולה המגייסת אותי, לא תיאור של הפעולה שאני מבצע. באומרי אני מבטיח, אני ערב, אני מבטיח ואני ערב בפועל. ההשלכות (החברתיות, המשפטיות וכו') של השבועה שלי, של ההבטחה שלי, מתחוללות כתוצאה מן המופע השיחני הכולל את אני נשבע, אני מבטיח. המבע והפעולה הופכים אחד. אולם מצב עניינים זה אינו נתון במשמע של הפועל; ה"סובייקטיביות" של השיח היא שמאפשרת זאת. נוכל לראות את ההבדל אם נחליף את אני נשבע בהוא נשבע. בעוד אני נשבע הוא בגדר התחייבות, הוא נשבע אינו אלא תיאור, בדומה להוא רץ, הוא מעשן. כאן, בתנאים המיוחדים לביטויים האלה, אנחנו רואים שאותו פועל מקבל ערך שונה אם הוא נסמך בידי "סובייקט" ואם הוא מורחק מן ה"גוף". הסיבה לכך היא שהמופע השיחני הכולל את הפועל מממש את הפעולה באותו הזמן שהוא מכונן את הסובייקט. כך, הפעולה מושלמת בידי מופע המבע של ה"שם" שלה ("להישבע"), ובאותה עת הסובייקט מתכוון בידי מופע המבע של הסמן שלו ("אני").

רבים מן המושגים בבלשנות, ואולי אפילו בפסיכולוגיה, יופיעו באור אחר אם נמקם אותם

במסגרת השיח, היינו, הלשון בהיותה נתונה בשימוש האדם המדבר במצב העניינים הבין-סובייקטיבי. הבין-סובייקטיביות לבדה היא שמאפשרת את התקשורת הלשונית.

הערות

1. נשתמש כאן ובתרגום במונחים המקובלים בבלשנות הכללית ואצל בנווניסט בפרט: **הלשון** (langue) היא המערכת הדקדוקית והלקסיקלית שבה עוסק חקר הלשונות הספציפיות. כך, המונח "לשון" מתייחס הן למערכת הסימנים הלשונית בכללותה והן לקודים הספציפיים שלה (צרפתית, עברית או פרסית למשל). הלשון נבחנת מן הדיבור (parole), האקטים הלשוניים הממשיים שמבטאים דוברי הלשון (היגדים, או משפטים). **השפה** (langage) היא הכושר הלשוני האוניברסלי של האדם ומערך העובדות הלשוניות המעיד עליו. השפה היא בסיס האנתרופולוגיה של בנווניסט: היא מגלמת את מבנה העומק של האנושיות, אם במובן הפנומנולוגי או הפסיכולוגי. בנווניסט מקפיד גם על ההבחנה בין השפה לבין השיח (discours), שהינו "השפה בפעולה", כלומר סך המופעים הבדידים של הדיבור. למעשה, היחס בין לשון ודיבור דומה ליחס שבין שפה ושיח – המושג השני בכל אחד מן הצמדים מבטא את מימושו של הראשון, ומספק את הראיות האמפיריות לקיומו. אליבא דבנווניסט, הבלשנות עוסקת ביחס בין השפה ובין הלשונות השונות. ראו למשל: Émile Benveniste (1966) « Coup d'œil sur le développement de la linguistique ». *Problèmes de linguistique générale* (T. I). Paris: Gallimard, pp. 19–33. [כל ההערות הן של המתרגמת]

2. שני מאמרים שהתפרסמו בעשורים האחרונים מספקים מידע מקיף על-אודות קורות החיים של בנווניסט. ראו: Bader, F. (1999), « Une anamnèse littéraire d'E. Benveniste ». *Incontri Linguistici* 22, pp. 11–55; Bader, F. (2009), « Sylvain Lévi, Du Séminaire Israélite (1883) à Rabindranath Tagore (1938): autour d'E. Benveniste ». *Anamnèse 5, Trois linguistes (trop) oubliés*, Antoine Meillet, Sylvain Lévi, Ferdinand Brunot. Paris: L'Harmattan, pp. 141–170.

3. על מקומו של בנווניסט במפנה הסטרוקטורלי ועל הקשר בינו ובין לאקאן אפשר לקרוא אצל דוס, Dosse, F. (1992), *Histoire du Structuralisme*, T. II: *Le chant du cygne, 1967 à nos jours*. Paris: La Découverte.

4. Chomsky, N. (1959), "A Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior". *Language* 35, No. 1, pp. 26–58.

5. Émile Benveniste, P. Gourou & C. Lévi-Strauss (Dir.) (1961), *L'Homme*. Vol. 1, n°1. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/issue/hom_0439-4216_1961_num_1_1

6. ג' "ל אוסטיין (2006), **איך עושים דברים עם מילים**. תרגום: גיא אלגת, עריכה מדעית: ענת מטר. תל-אביב: רסלינג.

7. Benveniste, É. (1969), *Le vocabulaire des institutions indo-européennes* (T. I, II). Paris: Éditions de minuit.

8. M. D. Moïnfar (1975), « Bibliographie des travaux d'Émile Benveniste ». In *La Société de Linguistique de Paris* (Dir.), *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste*. Louvain: Peeters, pp. VII–LV. כתביו המרכזיים של בנווניסט בבלשנות כללית תורגמו לאנגלית, וניתן למצוא אותם בקבצים הבאים:

É. Benveniste (1971), *Problems in general linguistics*, translated by M. Meek. Coral Gables FL: University of Miami Press; É. Benveniste (1973), *Indo-European language and society*, translated by E. Palmer. Coral Gables, FL: University of Miami Press

9. על המונחים שפה (langage), לשון (langue), דיבור (parole) ושיח (discours) ראו הערה 1 בהקדמה לתרגום לעיל.

10. בנווניסט משתמש במרכאות כפולות לצרכים שונים, לפרקים כדי לבטא הסתייגות מצורת התבטאות שכיחה (כמו במקרה זה), לפרקים כדי לציין שהמילה מצביעה על המסמן עצמו (כמו במשפט: המילה "אני" מתייחסת לדובר) או כדי להדגיש מונח לשוני ("כינוי גוף", למשל). אף שהשימוש בסמנים מסוג זה בכתביו של בנווניסט אינו עקבי, בחרנו ככלל לשמור על הנוסח המקורי של הסימנים ולציין בהערות שוליים את הסטיות הספורות ממנו בתרגום. בנושא זה ראו גם: A. Culioli (1984), *Théorie du langage et théorie des langues*. In G. Serbat, J. Taillardat, & G. Lazard (Dir.), *E. Benveniste aujourd'hui* (T. II). Louvain: Peeters, pp. 77–85. בדומה לכך, שימרנו את ההדגשות הגרפיות, והגופנים המודגשים מסמנים את הגופנים המוטים במקור.

11. המרכאות בתרגום ולא במקור.

12. במקור: « Est « ego » qui dit « ego » ». בנווניסט משחק כאן עם הדו-משמעות בין המונח הפסיכולוגי-פילוסופי אגו וכינוי הגוף הלטיני « ego » (אני). משחק המילים מבטא בחסכוניות את הרעיון המרכזי בטקסט, שלפיו הסובייקטיביות במובן הפסיכולוגי והפילוסופי אינה נפרדת מן האקט הלשוני המכונן אותה. כדי לשמור על משחק המילים ועל הזיקה לכינוי הגוף, « ego » תורגם ל"אני". עם זאת, המופע הראשון של המונח "אני" במשפט מתייחס גם למושג הפסיכולוגי-פילוסופי (כך סבור גם דסון. ראו: (G. Dessons (2006), *Émile Benveniste, l'invention du discours*. Paris: In Press, pp. 156–160.

13. הפריפרזה היא אמצעי רטורי, צורת מבע עקיפה הממירה מילה קיימת בהגדרה שלה או בתיאור. בהקשרים סוציו-לשוניים מסוימים הפריפרזה משמשת כדי להחליף כינוי פרטי של אדם בתיאור מעולותיו ותפקידיו (לדוגמה: במקום "הקיסר ציווה עליי", "בן השמים שליט הארץ ציווה עליי"). מיוונית, peri – "מסביב", phrazein – "לדבר", היינו "להביע באופן עקיף".

14. בנווניסט מתייחס כאן למאמר שתרם ב-1956 לאסופה שהוגשה כשי לרומן יאקובסון ביום הולדתו ה-60. המאמר מופיע תחת הכותרת "טבעם של הכינויים" (« La nature des pronoms ») גם בסוגיות בב לשונות כללית, כרך ראשון (1966), 251–257.

15. deixis: מיוונית δείξις, "להראות", "לסמן". מילים או ביטויים שהוראתם משתנה על פי הקשר המבע, כמו כינויי הגוף אני ואתה או כינויי הרמז "זה", "אלה", "ההיא" וכיו"ב (ראו גם "דיאקטי, -יות, -יים", -יות").

16. הלשונות האמרינדיאניות: קבוצת הלשונות הילידיות של אמריקה.

17. מלשון "אספקט": סגולתם של פעלים ומבעי זמן אחרים לבטא את "המרקם הפנימי של הזמן", היינו את האיכות הטמפורלית של הפעולה, האירוע או החוויה של הדובר (למשל, פעולה המכוונת לסיום

מוחלט; פעולה מתמשכת; פעולה המתבצעת באופן מקוטע, על פני פרקי זמן לא-רציפים וכיו"ב). האספקט יכול להתבטא באופנים שונים בלשון – במורפולוגיה (תוספת לנטיית הפועל למשל, כמו הסיומת -ing – באנגלית), באמצעות מילות יחס או איברים לקסיקליים נפרדים (לדוגמה תואר הפועל, כמו "נע לאט"), ועוד. האספקט נבדל אם כן מן הזמן הרקדוקי, ואפשר בעיקרון לנקוט אותו אספקט בנטיית עבר, הווה ועתיד.

18. ראו: A. Hatzfeld, A. Darmesteter et A. Thomas (1895), « Dictionnaire général de la langue française, du commencement du XVIIe siècle jusqu'à nos jours ». *Présent* (T. II). Paris: Libraire Ch. Delgrave, p. 1803.

19. "פעלי דיבור" (verbes de parole בצרפתית, או speech verbs באנגלית): פעלים המתארים פעולות לשוניות (כמו אמר, שאל, דיווח, הכחיש וכיו"ב). לעתים קרובות פעלים אלה מתווכים פסוקית תוכן במשפטי דיבור עקיף (הוא הודיע שהוא הגיע), או במשפטי דיבור ישיר ("הגעתי", הוא הודיע).